

מתוך "מסגרות מדיה": כתב עת ישראלי לתקשורת, גיליון 8, אביב 2012. כתב עת של האגודה הישראלית לתקשורת והרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו

סקירת ספרים

The Palestinian Arab in/outside: Media and conflict in Israel

Mustafa Kabha & Dan Caspi, London: Vallentine Mitchell, 2011,
238 pages

מרי תותרי*

עד שלהי שנות התשעים של המאה הקודמת נכתבו בשפה האנגלית ספרים בודדים על אמצעי התקשורת בעולם הערבי. ספרים אלה עסקו בעיקר במיפוי ובקטגוריזציה של העיתונות הערבית שהתפתחה עם הקמת מדינות הלאום (Rugh, 1979; Ayalon, 1995). מאוחר יותר הופיעו ספרים שעסקו במיפוי ובקטגוריזציה של התקשורת האלקטרונית שהוקמה בעולם הערבי בשנות החמישים והשישים (Rugh, 2004), ונכתבו מאמרים אחדים על תחנות הרדיו המצריות שצמחו בשנות החמישים והשישים ואשר מילאו תפקיד פעיל בהפצת האידאולוגיה הפן-ערבית למרחב הערבי (Boyd, 1993).

ואולם עם הופעת תחנות הלוויין הערביות בשנות התשעים של המאה העשרים, ובמיוחד עם הקמת תחנת "אל-ג'זירה" ב-1996, החלה התעניינות רבה בתקשורת שבעולם הערבי. ואכן, בשנים האחרונות התפרסמו בשפה האנגלית ספרים ומאמרים רבים על התקשורת הערבית, ובמיוחד הדיגיטלית, ויש להניח שעוד ייכתבו ספרים רבים על התקשורת החברתית בקרב דוברי ערבית ועל "האביב הערבי" שהחל ב-2011.

התעניינותם של חוקרים מערביים בתקשורת הפלסטינית, ובמיוחד בתקשורת הערבית-פלסטינית שהתפתחה בישראל, הייתה כמעט אפסית. גם בקרב חוקרים

* ד"ר מרי תותרי (totrym1@yahoo.com) היא ראש החוג לאזרחות במכללה האקדמית אורנים ומרצה באוניברסיטת חיפה.

ישראליים זכתה העיתונות הערבית-פלסטינית שצמחה בישראל לתשומת לב מעטה למדי: שני הספרים שעסקו באמצעי התקשורת שהתפתחו בישראל (כספי ולימור, 1992; Caspi & Limor, 1999) והספר על העיתונות הערבית (איילון, 2000) הקדישו רק עמודים בודדים לתיאור העיתונות הערבית-פלסטינית בישראל. העיתונות הערבית-פלסטינית בישראל גם לא הייתה נושא למחקר באקדמיה הישראלית: נכתבו רק שתי עבודות דוקטור על אודות התקשורת הפלסטינית – הראשונה התמקדה בתפקיד העיתונות הפלסטינית בסכסוך היהודי-ערבי בתקופת המנדט הבריטי (כבהא, 1996), והשנייה התמקדה בתפקיד התקשורת בתהליך בניית האומה הפלסטינית בתקופת אוסלו (תותרי, 2004) – ולא נכתבה שום עבודת דוקטור או עבודת מוסמך על התקשורת הערבית-פלסטינית בישראל עצמה. אמנם נכתבו מאמרים מדעיים אחדים, בעברית ובערבית, על העיתונות הערבית-פלסטינית בישראל (מנצור, 1990; ג'בראן, 1999; כבהא וכספי, 2001; כבהא, 2006), אך לא נכתב ספר שלם על כך, ולא באנגלית. אשר על כן הספר *The Palestinian Arab in/outside: Media and conflict in Israel* הוא הספר הראשון בשפה האנגלית המוקדש לעיתונות הערבית-פלסטינית בישראל, ויש לברך על כך.

בספר סקירה היסטורית מקיפה באשר לתהליכים החברתיים והפוליטיים שחלו בחברה הערבית-פלסטינית מאז הופעת העיתונות בארץ ועד ימינו. הפרק העוסק בהתפתחות העיתונות הערבית-פלסטינית בתקופת השלטון העות'ומני ובתקופת המנדט הבריטי מתייחס לכל שטח פלסטין המנדטורית, כולל הגדה המערבית ורצועת עזה. לעומת זאת, הפרק העוסק בהתפתחות העיתונות הערבית-פלסטינית מאז 1948 מתייחס אך ורק לעיתונות שצמחה בתוך מדינת ישראל. הספר מנסה לענות על השאלה הבאה: למה התפתחה עיתונות עברית עצמאית, בעוד שבחלק גדול מן התקופה הנדונה התפתחה עיתונות ערבית-פלסטינית תלויה? התשובה על השאלה מצויה בששת פרקי של הספר.

הפרק הראשון מציג את המאפיינים העיקריים של החברה הערבית-פלסטינית בישראל ואת המאפיינים העיקריים של מוסדות התקשורת הערביים בישראל. בפרק יש הבחנה בין שני סוגי תקשורת: תקשורת של המיעוט (media by the minority), שתפקידה לבטא את דרישות הרוב ולמלא את תפקיד המגשר ביניהן, ותקשורת למיעוט (media for the minority) או תקשורת-מטעם, שתפקידה לבטא את דרישות הרוב מן המיעוט. שני החוקרים טוענים שהמסד הישראלי וקבוצת הרוב היהודי בישראל לא רצו שהמיעוט הערבי ישתלב במדינה וגם לא רצו להעניק לו אוטונומיה פוליטית; על כן התפתחה גישה שמכותית כלפי המיעוט הערבי בישראל וכלפי מוסדותיו התקשורתיים.

הפרק השני עוסק בהופעת העיתונות הרשמית והפרטית בשפה הערבית בתקופת השלטון העות'ומני ובפריחת העיתונות הערבית בתקופת המנדט הבריטי. העיתונות הערבית-פלסטינית התפתחה במקביל לעיתונות העברית בתקופת היישוב, ולשתיהן היו מאפיינים משותפים: יחסים מורכבים עם השלטון (העות'ומני ולאחר מכן הבריטי), היעדר תשתית כלכלית וטכנולוגיה מתקדמת, תדירות הופעה מקוטעת ותפוצה מוגבלת וכן תכנים ומשאבי אנוש צנועים.

יש לציין שהעיתונות הערבית הרשמית בארץ (القدس الشريف) – "ירושלים הקדושה", الغزال – "הצבי" ב-1876) הופיעה באיחור של עשורים אחדים ביחס להופעת העיתון בשפה הערבית הראשון באזור (جورنال العراق – "ג'רנל אל-עירק" ב-1816). העיתונות הרשמית שימשה נתיב לשלטון העות'ומני שבאמצעותו הפיץ חוקים, פקודות והוראות לאוכלוסייה המקומית. מאוחר יותר הופיעה העיתונות הפרטית בשפה הערבית (باكورة جبل صهيون – "הפרי הראשון של הר ציון", الترقى – "הדרך"), שהייתה בעיקרה בבעלות נוצרית. ב-1908 הייתה לעיתונות פריצת דרך משמעותית בעקבות הפיכת "התורכים הצעירים", שהייתה אמורה לשנות את משטר העריצות הכושל של הסולטן העות'ומני ולכונן סדר חדש המבוסס על חירות ועל פלורליזם. באותה שנה יצאו לאור לא פחות מ-15 עיתונים בערבית בבעלות פרטית, רובם בבעלות נוצרית. מאז אותה שנה ועד תום התקופה העות'ומנית יצאו לאור 39 עיתונים עונתיים, אך אף לא אחד מהם הופיע כיומן, וזאת – בשל ההוצאה הכספית העצומה הכרוכה בכך.

תקופת המנדט הבריטי נחשבה לתקופת זוהר של העיתונות הערבית-פלסטינית. נרשמו עלייה במספר הקוראים, עלייה ברמה העיתונאית וגיוון בנושאים שהעיתונות עסקה בהם. בשלהי תקופת המנדט היו כ-300 עיתונאים מקצועיים שלקחו חלק בעשייה העיתונאית שהתפתחה באותה תקופה (125 יומנים, שבועונים, ירחונים וכתבי עת). העיתונות הפלסטינית מילאה תפקיד מרכזי במאבק הלאומי באותה תקופה, וזאת – באמצעות הגברת המודעות הלאומית, טיפוח רגשי הסולידריות הלאומית בין הרכיבים השונים של החברה הפלסטינית (מוסלמים ונוצרים, כפריים ועירוניים) וגיוס הציבור נגד התנועה הציונית ומטרותיה (הגירה יהודית ורכישת אדמות ערביות).

הפרק השלישי עוסק בתקופה שבין הקמת המדינה לבין ביטול הממשל הצבאי ב-1966. מלחמת 1948 גרמה להרס טוטלי של המבנה החברתי של החברה הערבית-פלסטינית, ובמיוחד של העיתונות הערבית-פלסטינית. הפרק מציג את המכשולים שעמדו בפני תחיית העיתונות הערבית-פלסטינית: הגליית האליטה העיתונאית הערבית שהובילה את העיתונות עד 1948, ניתוק האוכלוסייה הערבית בישראל מן המרחב הערבי ושינוי בסדר העדיפות של האוכלוסייה הערבית-פלסטינית לאחר הקמת המדינה. העיתון בערבית היחיד ששרד אחרי קום המדינה

היה الاتحاد ("האיחוד"), ביטאון המפלגה הקומוניסטית, שהתחיל להופיע ב-1944, ולאחר קום המדינה הופיע כשבועון. עיתון זה היה החלופה (בערבית) היחידה לעיתונות-מטעם (בערבית) שפרחה באותה תקופה. הממסד בראשותן של מפלגת מפא"י, של ההסתדרות ושל מפלגות יהודיות אחרות הוציא לאור יותר מעשרים שבועונים וירחונים ויומון אחד (اليوم – "היום"). חלק מן העיתונים היה תרגום מילולי לעיתונים שיצאו לאור בעברית, כמו هذا العالم ("העולם הזה"), المرصاد ("על המשמר"). אחרים נכתבו במיוחד לאוכלוסייה הערבית (الوطن – "המולדת", الهدف – "המטרה", حقيقة الأمر – "לאמתו של עניין" – שלושתם היו פרסומים של מפלגת מפא"י וההסתדרות; الفجر – "השחר" והגרסה הערבית של "על המשמר" – שניהם היו פרסומים של מפלגת מפ"ם; نشرة المركز – "מהדורת המרכז" היה הפרסום של מפלגת הציונים הכלליים; الحرية – "החירות" היה הפרסום של תנועת חירות). נראה שהממסד וחלק גדול מן המפלגות היהודיות ראו ב"עיתונות-מטעם" דרך לשלוט במיעוט הערבי-פלסטיני בישראל ולנטרל אותו מן המרחב הערבי הכללי, ואולם באופן פרדוקסלי "העיתונות-מטעם" חיזקה דווקא, בעקיפין, את זיקתו של מיעוט זה למרחב התרבותי הערבי. עוד יש לציין שמלבד האוכלוסייה הערבית בישראל, קהל היעד הנוסף של עיתונים אלה "מטעם", לפחות בשנים הראשונות של קום המדינה, היה העולים החדשים שהגיעו ממדינות ערב ואשר שוכנו לרוב במעברות.

הפרק הרביעי עוסק בתקופת חידוש המגעים עם הפלסטינים מעבר לקו הירוק (1967-1983). אמנם האוכלוסייה הערבית השתחררה מן הממשל הצבאי, אבל לא חל שיפור משמעותי בעיתונות הערבית-פלסטינית בישראל. רוב העיתונות הייתה עדיין "עיתונות-מטעם" שמפלגות פוליטיות יהודיות תמכו בה כלכלית. האוכלוסייה הערבית בישראל נחשפה מחדש לעיתונות הערבית שיצאה לאור במזרח ירושלים ובמדינות ערב השכנות, דרך הגדה המערבית. אמנם מספר קוראי העיתונים בחברה הערבית-פלסטינית בישראל עלה במידה ניכרת, אבל חלקם הגדול העדיף לקרוא עיתונים עבריים או עיתונים זרים (כשל הרמה המקצועית הגבוהה) במקום עיתונים ערביים-ישראליים. שני החוקרים טוענים שרק במחצית השנייה של שנות השמונים החל פצע ה"נכבה" להגליר, עם הופעת העיתונות המסחרית.

הפרק החמישי עוסק בתקופה שבין 1984 ועד 2006. תקופה זו התאפיינה בשגשוג העיתונות המסחרית ובמאבקה של העיתונות המפלגתית להישרדות. שלושה מאורעות חשובים מציינים את תחילתה של תקופה זו: הופעת העיתון الاتحاد ("האיחוד") המפלגתי כיומון, סגירת העיתון الانباء ("החדשות"), שהופיע מטעם הממסד, שכנראה הבין סוף סוף את חוסר היעילות של שיטת העיתונות-מטעם, והוצאתו לאור של העיתון الصنارة ("החכה"), שהיה הסנונית הראשונה

של עידן העיתונות המסחרית-עצמאית. בתקופה זו החלה העיתונות הערבית-פלסטינית להשתחרר מכבלי הממסד הישראלי ונעה לעבר העמקת חלקה בגיבוש הזהות החדשה של הערבים בישראל.

באותה תקופה צמחו ארבע קבוצות עיקריות של עיתונים: (א) העיתונות הפרטית המסחרית (الصنارة – "החכה", كل العرب – "כל הערבים" והשבועון بانوراما – "פנורמה"), שזכתה לתפוצה רחבה כי הצליחה לספק צרכים תקשורתיים לקהלים גדולים; (ב) העיתונות הקומוניסטית (الاتحاد – "האיחוד"); (ג) העיתונות בעלת האוריינטציה הלאומית (فصل المقال – "הדברים הנחרצים", ביטאונה של מפלגת "בל"ד); (ד) העיתונות בעלת האוריינטציה הדתית (صوت الحق والحريّة – "קול האמת והחירות", الصراط – "דרך ישרה"). הפרק החמישי גם סוקר את כל הניסיונות להקמת יומונים שלא צלחו ומציג את התפתחותם של השבועונים, של הירחונים ושל המקומונים שיצאו לאור באותה תקופה.

הפרק השישי, פרק הסיכום, מציג את העיתונות המקוונת הערבית שהתפתחה בישראל ואשר מתחילה להתחרות בעיתונות הכתובה בשפה זו.

אמנם הספר מציג תמונה מקיפה של התפתחות העיתונות הערבית-פלסטינית בישראל, אבל הוא אינו כולל בכך את אמצעי התקשורת שמילאו תפקיד מרכזי בעיצוב הזהות והמודעות הלאומית בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית במהלך כל התקופות. למשל, הספר אינו מציג את תפקידן של תחנת הרדיו הפלסטינית (PBC), שהוקמה ב-1936 בתקופת המנדט, ושל תחנות הרדיו המצריות שהוקמו בשנות החמישים והשישים ואשר השפיעו על האוכלוסייה הערבית יותר מכל העיתונות הכתובה. הסיבה לכך היא אוריינות השפה: אחוז יודעי קרוא וכתוב הן בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בתקופת המנדט הן בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית שנשארה בתחום מדינת ישראל היה קטן, ועל כן לא היה לעיתונות הכתובה בערבית תפקיד חשוב כמו זה של תחנות הרדיו באותן תקופות. הספר גם אינו סוקר את אמצעי התקשורת העבריים והתקשורת האלקטרונית הערבית-פלסטינית, כמו אמצעי התקשורת העבריים והתקשורת האלקטרונית של העולם הערבי. הספר גם אינו מתייחס אל תחנת "קול ישראל בערבית" ואל "המחלקה הערבית בטלוויזיה הישראלית" ולמשמעויות שלהן ושל שידוריהן באשר לעיצוב דעת הקהל הערבית-פלסטינית ובאשר לתרבות ולזהות הערבית-פלסטינית בישראל. מלבד זאת, תמונת הכותרת של הספר אינה תואמת את תוכן הספר: הספר עוסק אך ורק בחברה הערבית-פלסטינית בתוך מדינת ישראל, ואילו התמונה מציגה צעירים פלסטיניים הקוראים את העיתון "אל-קודס", היוצא לאור במזרח ירושלים; את העיתון הזה אין קוראים בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל.

ועם כל זאת, לספר זה חשיבות רבה, לא רק לתלמידי תקשורת אלא גם לקהל הרחב בישראל ובעולם, משום שדרכו אפשר ללמוד על העיתונות הערבית-פלסטינית בישראל, שעד כה כאמור לא נכתבו על אודותיה סקירות או מחקרים רבים. הספר גם מרים תרומה משמעותית לדיסציפלינה בכלל ולסוגיית העיתונות הערבית-פלסטינית בפרט, בהיותו הסקירה המקיפה הראשונה של העיתונות הערבית-פלסטינית בארץ מאז הופעתה ועד ימינו, בהדגשת ציוני הדרך החשובים ביותר במהלך תקופה זו.

רשימת המקורות

- איילון, ע' (2000), תולדות העיתונות הערבית, ירושלים: משרד הביטחון.
ג'בראן, ס' (1999), העיתונות הערבית בישראל, תוצר של שינוי, זרו של שינוי? קשר, 25, 83-88.
- כבהא, מ' (1996), תפקידם של העיתונות והשיח העיתונאי במאבק הלאומי הערבי הפלסטיני 1929-1939, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב, תל אביב.
- כבהא, מ' (2006), העיתונות הערבית בישראל 1984-2006 כמכשיר לעיצוב זהות חדשה (חוברת 5), תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- כבהא, מ' וכספי, ד' (2001), מירושלים הקדושה ועד המעיין – מגמות בהתפתחות של העיתונות הערבית בישראל, פנים, 16, 44-56.
- כספי, ד' ולימור, י' (1992), המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990, תל אביב: עם עובד.
- מנצור, ע' (1990), העיתונות הערבית בישראל, קשר, 7, 71-7.
- תותרי, מ' (2004), תקשורת ובניית אומה: התקשורת הפלסטינית כחקר מקרה, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה, חיפה.

Ayalon, A. (1995). *The press in the Arab Middle East – A history*. Oxford: Oxford University Press.

Boyd, D. A. (1993). *Broadcasting in the Arab world – A survey of the electronic media in the Middle East*. Ames: Iowa State University Press.

Caspi, D. & Limor, Y. (1999). *The in/outside: The mass media in Israel*. Cresskill: Hampton Press.

Rugh, W. A. (1979). *The Arab press: News media and political process in the Arab world*. New York: Syracuse University Press.

Rugh, W. A. (2004). *Arab mass media: Newspapers, radio, and television in Arab politics*. London: Praeger.

